Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषारीत्या कर्तृत्वनिरूपणम्

डा. जगन्नाथ शर्मा सापकोटा
सहप्राध्यापकः
महेशसंस्कृतगुरुकुलम्, देवघट्टः
Gmail: jagannathsharma9847@gmail.com

लेखसारः

वैयाकरणसिद्धान्ते द्वितीयादिविभक्तयः द्विविधाः– उपपदविभक्तयः, कारकविभक्तयश्चेति । प्रथमा तु सर्वत्र कारकविभक्तिरेव । तत्र समीपस्थपदनिमित्तकाः विभक्तय उपपदविभक्तयः । एवं कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिनिमित्तकाः विभक्तयः कारकविभक्तयः । तत्र कर्मत्वं नाम किम्, कर्तृत्वं नाम किमिति विचारावसरे नैकानि मतानि बुद्धिपथमारोहन्ति । तन्त्रान्तरावलम्बिनः स्वीयरीत्या कर्तृत्वमुपस्थापयन्ति । वैयाकरणेष्वपि दीक्षितादिप्रभृतयोऽन्यथैव तद् वर्णयन्ति । नागेशभट्टाश्च फणिभाषितभाष्याब्धेः समुद्धृत्य स्वीयमेव सिद्धान्तं प्रतिपादयन्ति । तदेवाश्रित्य लेखेऽस्मिन् सर्वादौ सामान्यतः कर्तृसंज्ञासूत्रं व्याख्याय तत्र सूत्रे स्वातन्त्र्यं कीदृशं गृह्यते इति प्रतिपादनपुरस्सरमेतद्विषये दीक्षितादीनां मतं नैयायिकादीनां मतं नागोजिभट्टानां मतञ्चोपस्थाप्य भाष्यारूढः सिद्धान्तः क इति सविस्तरं प्रतिपाद्यते । किञ्च तैस्तैराचार्यैः तत्तन्मतानाश्रयणे किं बीजमित्यपि लेखेऽस्मिन् समुपगुम्फितं वर्तते । अत्रैतावान् निष्कर्षः, कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति दीक्षितादयः, तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयत्वं तत्त्वमिति नैयायिकाः, तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमेव वेह तत्वम्भाष्यतः तथैव लाभादिति नागेशः ।

शब्दबीजानि अव्यावर्तकम्, निराबाध, भाष्यारूढः, विक्लितिः, व्यवत्यः

विषयपरिचयः

“स्वतन्त्रः कर्ता” (अष्टाध्यायी १।४।५१॥) इति सूत्रमिदं पाणिन्यष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थपादे चतुष्पञ्चाशत्तमं भवति । स्वं तन्त्रं यस्य सः स्वतन्त्रः इति बहुव्रीहिसमासः । स्वप्रदान इति एतदर्थः । तथा च कारकाधिकारात्क्रियाजनने यः प्रधानः सः कर्ता इति सूत्रार्थो भवति । तत्र प्राधान्यञ्च विवक्षाभेदेन सम्भवति । तथा चोक्तं हरिणा-

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।।
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥(भर्तृहरि.सन् २०२३, ३ ।७ ।९१) इति ।

तथा चोक्तं मनोरमायामपि कारकप्रकरणे 'अयं भावः-' इत्यादिना- कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किंचित्प्रत्यगौरितिवद् विशेषणं

विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे क: कर्ता प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता इति ॥

तथा च तण्डुलं पचति चैत्र इत्यत्र प्रकृतधातुः पचधातुः, तदर्थः - विक्लित्तिः, तदनुकूलो व्यापारश्च, तत्र व्यापाराश्रयः चैत्रो भवति एवं धात्वर्थफलाश्रयः तण्डुलो भवतीति तण्डुलस्य फलाश्रयत्वेन "कर्तुरीप्सिततमं कर्म"(पाणिनिसूत्रम्.१ ।४ ।४९॥) इति सूत्रेण धात्वर्थव्यापारजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया"(पाणिनिसूत्रम्.२ ।३ ।२॥) इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ तण्डुलमिति । धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन चैत्रस्य कर्तृसंज्ञायां "कर्तृकरणयोस्तृतीया"(पाणिनिसूत्रम्.२ ।३ । १८॥) इति सूत्रे अनभिहिते तृतीया इत्युक्तत्वेन अत्र तिप् प्रत्ययेन कर्तुः अभिहितत्वेनाभिहिते तु प्रथमैव इति प्रथमाविभक्तौ चैत्रस्तण्डुलं पचतीति । तथा च कारकाधिकारसामर्थ्यात्स्वतन्त्रपदबलाच्च सामान्यत: प्रकृतधात्वर्थव्यापारजनने य: प्रधान: स: कर्ता इत्यर्थोऽत्र शब्दलभ्य: । विस्तरस्त्वग्रे प्रतिपाद्यते ।

लेखसमस्या:

वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषारीत्या कर्तृत्वस्वरूपप्रतिपादनाय प्रस्तुतेऽस्मिन् लेखे लेखोपस्थापनात्पूर्वं समुपस्थिता: समस्या: निम्नाङ्किता: वर्तन्ते-

क) "स्वतन्त्र: कर्ता" इति शास्त्रोपस्थापितं स्वातन्त्र्यं कीदृशम् ?

ख) कर्तृसंज्ञाप्रयुक्ततृतीयाविभक्तेर्थ: क: ?

ग) कर्तृत्वस्वरूपनिर्णयावसरे भाष्यानुगृहीत: सिद्धान्त: क: ?

घ) विषयेऽस्मिन् भर्तृहरिप्रभृतीनां दर्शनान्तरीयानाञ्च किं मतम् ?

लेखोद्देश्यम्

तत्र भवान्पाणिनि: सर्वादौ महेश्वरप्रसादादष्टकं प्रणिनाय । तामेव चाष्टाध्यायीमाश्रित्य वररुचिर्वार्तिकं प्रणिनाय, भगवान् पतञ्चलि: महाभाष्यं विरचयामास । एतत्त्रिमुनिनिगदितमेव शाब्दिकसिद्धान्तं शब्दतत्वविद्धि: शास्त्रविद्भिश्च प्रक्रियानिर्वाहाय तत्तत्पदशक्तिज्ञानाय सादरं प्रमाणत्वेन आद्रियते । स्थितेऽस्मिन्तत्रैव "स्वतन्त्र: कर्ता" इति शास्त्रबोधितकर्तृत्वशक्तिस्वरूपनिर्णयाय खण्डनमण्डनपुरस्सरं प्रस्तुतोऽयं लेख: न केवलं शाब्दिकपथानुयायिनामेवापि त्वितरेषामपि महते उपकाराय भविष्यति । अस्य च लेखस्य प्रागुक्तसमस्याया समाधानमेव प्रमुखमुद्देश्यं भवति । तथा च अधोनिर्दिष्टान्युद्देश्यानि लेखस्यास्य भवितुमर्हन्ति-

क) कर्तृसंज्ञाविधायकसूत्रोपस्थापितस्वातन्त्र्यपदार्थनिर्णय:,

ख) दीक्षितनागेशप्रभृतीनां कर्तृत्वपदार्थविचार:,

ग) कर्तृत्वलक्षणे सिद्धान्तमतोपस्थापनम्,

घ) कर्तृसंज्ञाप्रयुक्ततृतीयार्थविमर्श: ।

अध्ययनविधि:

प्रस्तुतशोधकार्ये सन्दर्भे विश्लेषणविधिः, तुलनात्मकविधिश्चाश्रितो विद्यते । एवं कर्तृलक्षणनिरूपणावसरे परिष्कारात्मकविधिस्तथा सिद्धान्तप्रतिपादनावसरे तुलनात्मकविधिः, विवरणात्मकशैल्या समीक्षणात्मकश्च विधिः समाश्रितो वर्तते।

सामग्रीसङ्कलनप्रस्तुतिः

'वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषारीत्या कर्तृत्वनिरूपणम्' इत्याख्येऽस्मिन्विषये प्रस्तुतशोधकार्यस्य सम्पादनाय विशेषतः नागेशभट्टविरचितशेखरलघुमञ्जूषे समाश्रिते वर्तेते, तथा तद्व्याख्यानग्रन्थानाञ्च लेखसामग्रीरूपेण सङ्कलनं कृतं वर्तते । एवमेव श्रीमद्भट्टोजिदिक्षितकृतप्रौढमनोरमा, तट्टीकाभूतं शब्दरत्नं, वाक्यपदीयम्, प्रदीपोद्योतसहितमहाभाष्यम्, काशिकादिग्रन्थाश्चात्र लेखे सहायकरूपेणोपयुक्ताः वर्तन्ते।

विषयप्रवेशः

सप्तसु विभक्तिषु "कर्तृकरणयोस्तृतीया" (पाणिनिसूत्रम्.२ ।३ ।१८॥) इति शास्त्रबलात्कर्तृत्वं करणत्वञ्चार्थः । तत्र कर्तृत्वं नाम "स्वतन्त्रः कर्ता" इति शास्त्रबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्वम्, तच्च स्वातन्त्र्यसमनियतम् । तथा च स्वातन्त्र्यमर्थात्कर्तृत्वं नाम किमिति विचारे न तावत्सामान्यतः व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वक्तुं शक्यम्, सर्वेषामपि कारकाणां स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वमिति स्वव्यापारमादाय सर्वेषामपि कर्तृत्वं स्यादिति लक्षणमिदमव्यावर्तकं स्यात् । एवं तर्हि प्रकृतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्, सर्वेषां कारकाणां व्यापाराश्रयत्वेऽपि न तद्गतव्यापारः सर्वोऽपि धातुवाच्य इति न पूर्वोक्तदोषः । यदा तु तद्गतव्यापारस्य धात्वर्थत्वं विवक्ष्यते, तदा तस्य कर्तृत्वमिष्यत एव, साध्वसिश्छनत्तीति यथा । तथा ह्युक्तम् – "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते"।।

यद्गतव्यापारः धातुनोच्यते सः कर्तेति तात्पर्यमिति चेदेवमपि अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः माणवकनिष्ठः धातुवाच्य इति तदाश्रयत्वेन माणवकस्य कर्तृत्वापत्तिरतः प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वक्तव्यम्, तत्र प्रधानीभूतत्वञ्च तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम् । तथा हि देवदत्तः पचतीत्यत्र विक्लित्यनुकूलव्यापारः तद्धात्वर्थः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता विक्लित्तिनिष्ठा तदाश्रयत्वमोदनस्य तदनाश्रयत्वं देवदत्तस्येति लक्षणसमन्वयः । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकव्यापारस्योक्तप्राधान्याभावेन न दोषः । नन्वत्र धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपकधात्वर्थाश्रयत्वम्, विशेष्यताश्रयधात्वर्थत्वमित्येव वा सिद्धे प्रकारतानाश्रयत्वनिवेशो किमर्थ इति चेत्तत्र चित्रिप्रभाकाराः– "अजां ग्रामं नयति"इत्यत्राजायाः कर्तृत्ववारणार्थमेतत् । तथा हि उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो नयतेरर्थः । तत्र उत्तरदेशसंयोगो धात्वर्थः,तन्निष्ठा प्रकारता तन्निरूपकधात्वर्थः तदनुकूलव्यापारः, तदाश्रयत्वमजाया इति तस्य कर्तृत्वापत्तिर्दोषः । एवमेव विशेष्यताश्रयधात्वर्थत्वं तत्त्वमिति मतेऽपि उत्तरदेशसंयोगनिरूपितविशेष्यता तदनुकूलव्यापारनिष्ठा तदाश्रयत्वमजायामिति दोषः, अतः प्रधानीभूतत्वमुपदर्शितरीत्यैव वक्तव्यमित्याहुः।

वस्तुतस्त्वस्त्वत्र कर्तृत्वप्राप्तिस्तथापि प्रधानीभूतव्यापारजन्यधात्वर्थफलाश्रयतया कर्मत्वान्न दोषः । न च

परत्वादन्तरङ्गरत्वाच्च कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोतीति वाच्यम्, “हेतुमति च” (पाणिनिसूत्रम्. ३ ।१ ।२६॥) इतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रधानकार्यस्य सर्वतो बलबत्त्वात्कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः । अत एव च गतिबुद्धिसूत्रस्य नियामकत्वं प्रतिपादितं ग्रन्थकृद्भिः । तथा चेदमत्र प्रयोजनं वक्तव्यम्– पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेति । अत्र विक्लित्तिमात्रं धात्वर्थः । तथाह्युच्यते–“धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते” इति । यन्निष्ठव्यापारः धातुनोच्यते सः कर्तेति विवक्षितार्थः । तथाचेह कर्मण एव कर्तृत्वेन विवक्षणात्तन्निष्ठा विक्लित्तिरेव धात्वर्थः । एवञ्च धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपकधात्वर्थाश्रयत्वम्, विशेष्यताश्रयधात्वर्थत्वमित्येवोक्तौ एकस्मिन्विशेष्यताप्रकारतयोरसम्भवेन स्वस्य स्वनिरूपकत्वाभावेन चेह तण्डुलस्य कर्तृत्वं न स्यादतः प्रधानीभूतत्वमिह तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपं विवक्षणीयमिति । तदुक्तौ तु एकस्यां विक्लित्तौ विशेष्यताया अभावान्न तन्निरूपितप्रकारताऽपीति तदनाश्रयत्वरूपं तत्वमस्त्येवेति भावः ।

तथा चेदानीं कर्तृलक्षणमस्ति– तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयो यस्तद्धात्वर्थः, तदाश्रयत्वमिति । अत्र विशेषणदलाभावे विशेष्यदलाभावे वा ‘रूपवन्तं गच्छति’ इत्यत्र दोषः स्यादतो दलद्वयनिवेशनम् । तथाहि प्रथमदलाभावे तद्धात्वर्थाश्रयत्वमित्येवोक्तौ उत्तरदेशसंयोगरूपतद्धात्वर्थाश्रयत्वेन रूपवतः कर्तृत्वापत्तिः, उक्ते तु तस्मिन्नुत्तरदेशसंयोगस्य तद्धात्वर्थत्वेऽपि नोक्तं प्राधान्यमिति न तदाश्रयस्य रूपवतः कर्तृत्वमिति भावः । तथैव द्वितीयदलानिवेशेऽपि तत्रैव दोषः । तथा हि तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयो यः, तदाश्रयत्वमित्येवोक्तौ तद्धात्वर्थः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता विक्लित्तिनिष्ठा तदनाश्रयत्वं यथा व्यापारे तथा रूपेऽपि तदाश्रयत्वं रूपवत इति पुनर्दोषः, द्वितीयदलनिवेशे तु रूपं न धात्वर्थ इति न दोषः । एवमपि ‘पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन’ इत्यत्र तण्डुलस्य कर्तृत्वं प्राप्नोति । तथा हि “सार्वधातुके यक्” इति भाष्यरीत्या कर्मप्रत्ययसमभिव्याहतिदशायां फलमेव प्रधानं भवति । तथा चेह विक्लित्तेः प्राधान्यात्तदाश्रयत्वेन तण्डुलस्य कर्तृत्वं प्राप्नोति । अतः लक्षणे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यपि योजनीयम् । तथा च ‘पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन’इत्यादौ कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारदशायां फलस्य प्राधान्येऽपि ‘पचति तण्डुलं देवदत्तः’‘पाचकः देवदत्तः तण्डुलस्य’ इत्यादौ व्यापारस्यैव प्राधान्यान्न तत्रातिव्याप्तिः । तथा चैवं कर्तृलक्षणं भवति– कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वमिति । एवमपि कालिकादिसम्बन्धेन तादृशव्यापाराश्रयत्वं स्थाल्यादीनामप्यस्तीति तेषामपि कर्तृत्वापत्तिरतः तदाश्रयत्वं व्यापारतावच्छेकसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । येन सम्बन्धेन व्यापारः कर्तरि उत्पद्यते स सम्बन्धः व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धः । स चेह समवाय इति कालिकादिसम्बन्धमादाय न दोषः । तथा चेह सूत्रे एतादृशं स्वातन्त्र्यं विवक्षितमिति ‘सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्सूत्रे स्वतन्त्र इति अव्यावर्तकमिति’ यदुक्तं तत्परास्तम्, एतादृशस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वसम्भवादिति बोध्यम् ।

ननु वैयाकरणसिद्धान्ते कृतेरपि व्यापार एवान्तर्भावात्गुरूतरभारोत्तोलनादिषु क्रियाया अनिष्पत्तावपि तदनुकूलकृतिरूपव्यापारस्य सद्भावात्तदाश्रयत्वेन प्रागुक्तकर्तृत्वं स्यादिति चेत्तत्रोच्यते– कर्तृसंज्ञाविषये सति सम्भवे कर्तृत्वशक्तिः तद्धात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव ग्राह्या । तथा हि देवदत्तः पचतीत्यादौ तदधिकरणवृत्तित्वरूपं धात्वर्थकृतिव्यापारसामानाधिकरण्यं देवदत्ते । अचेतनादिषु कृतेरेवासम्भवात्‘स्थाली पचति’इत्यादौ स्थाल्यादेः कर्तृत्वसिद्धये सति सम्भवे इति । एवञ्च यत्र कृतिव्यापारावेकत्र सम्भवतस्तत्र तदुभयसमानाधिकरणमेव कर्तृत्वं ग्राह्यम् । तेन गुरूतरभारोत्तोलनादिषु यत्नसत्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्या न कर्तृत्वव्यवहारः । वस्तुतस्त्वतीन्द्रियस्य यत्नस्य

कार्यानुमेयत्वन तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तज्जनककृतिसत्वे मानमिति नात्र दोषप्रसक्तिरपीत्याहुः।

तत्र प्रश्नः– ननु कृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृत्वशक्तिर्गृह्यत इति स्वीकारे 'मत्तो भूतं न तु मया कृत'मिति व्यवहारः कथम्? तथा हि कृतिसमानाधिकरणैव कर्तृत्वशक्तिर्गृह्यत इत्युक्तौ इह कर्तृत्वसद्भावदशायामपि तन्निषेधः कथमुपपद्यते। किञ्च पिष्टकभक्षणदशायां नान्तरीयकतया तन्मध्यस्थशर्कराभोजने जातेऽपि शर्कराभक्षणाश्रयत्वेन तत्कर्तृत्वापत्तिरिति।

समाधानम्– अत्र धात्वर्थकृतिः साध्यत्वाख्यविषयतया क्रियाविषयैव ग्राह्या। तथा च साध्यत्वाख्यविषयताभिन्नविषयतावती क्रिया यस्या कृतेः,तादृशी कृतिः ग्राह्येति भावः। तथा चेह तत्क्रियायाः सद्भावेऽपि न कर्तुरिदं करोमीत्याशयः, एवमेव पिष्टकभोजनं करोमीत्येवाशयः भोक्तुः, न तु शर्कराभोजनं करोमीति इत्यतः नातिव्याप्तिः।

प्रागुक्तस्वातन्त्र्यपदार्थे च व्यापारस्य धातुत एव लाभात्"अनन्यलभ्यः शब्दार्थः" इति न्यायेन आश्रयत्वेन कर्ता प्रत्ययार्थः। तथा च 'चैत्रः सुप्यते' इत्यत्र चैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिः स्वाप इति बोध इति दीक्षितभूषणकारप्रभृतयः। वस्तुतस्तु सुपां द्योतकत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वाद्द्योत्यार्थस्य च विशेषणत्वमेव न्याय्यमिति कर्तृचैत्रीयः स्वाप इति बोधः। तत्र कर्तृशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोधः। वस्तुतः नागेशसिद्धान्ते विभक्तिवाच्यस्याप्यर्थस्य संसर्गताख्यविषयतया भानाङ्गीकारात्कर्तृक्रियाभावसम्बन्धेन चैत्रविशिष्टः स्वाप इति बोधः।

अत्र नैयायिकाः– कर्तृत्वं नाम तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयत्वम्। तथा हि कृञ्धातोः तृचि कर्तृशब्दो निष्पद्यते। तत्र कृञः तत्तत्क्रियानुकूलयत्नार्थकत्वम्, तृच आश्रयार्थकत्वमिति शब्दशक्तिलभ्योऽयमर्थः। तथा चोक्तम्–"तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता। कृञ कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकतृचा तथैव लाभादिति"॥ तत्र च "अनन्यलभ्यः शब्दार्थः" इति आश्रयस्य प्रकृत्या लाभात्कृतिमात्रं तृतीयार्थ इति।

तत्खण्डनम्– यदि त्वमनन्यलभ्यन्यायेन कृतिमात्रार्थकत्वं ब्रूषे, तर्हि मास्तु तदर्थकतामपि। कृतेरपि धातुलभ्यतायाः सिद्धान्तितत्वात्। न चास्माकं मते कृतिः न धात्वर्थ, अपि तु प्रत्ययार्थ एवेति वाच्यम्। 'रथेन गम्यते' इत्यादावचेतनेऽसम्भवात्। न च तत्र लक्षणेति वाच्यम्, विभक्तौ लक्षणाभावस्य सर्वतान्त्रिकैः स्वीकारात्। "सुपां सुलुक्–०" (पाणिनिसूत्रम्.७ ।१ ।३९॥) इति सूत्रञ्चैतदर्थे मानम्। एवञ्च नैयायिकोक्तं तृतीयायाः कृतिमात्रवाचकत्वमयुक्तमेव। शब्दमर्यादया तदर्थलाभ इत्यप्यसंगतमेव, कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावादिति बोध्यम्।

अत्र नागेशभट्टाः– प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यमिति दीक्षितोक्तमयुक्तम्, स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणादतः तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमेव वा तत्वम्। तथा हि कारके तथा हि "कारके" इति सूत्रभाष्यादिदं लभ्यते। तत्रेदं भाष्यम्- स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा, कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा, ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति, तत्रासौ स्वतन्त्रा। क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्? एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा। तद्यथा - अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये परतन्त्र्यं, व्यवाये स्वातन्त्र्यम्। किं पुनः प्रधानम्? कर्ता। कथं पुनर्ज्ञायते - कर्ता प्रधानमिति? यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति।।(शास्त्री, सन् २०२३,पृ.२४५)

अस्माच्च भाष्यात्प्रधानक्रियानिष्पादनसमर्थेषु सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेष्वपि यः सर्वाणि कारकाणि प्रवर्तयति, स कर्ता इति एतदर्थः। तथा चात्र भाष्ये 'कर्ता प्रवर्तयिता भवति' इति शब्दतः तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेव स्वातन्त्र्यं

लभ्यते इति भावः। अत एवोक्तं हरिणापि–

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते॥(भर्तृहरि.सन् २०२३, ३।७।१०१,१०२)

अयञ्च सर्वोऽपि कारिकाग्रन्थः एतद्भाष्यव्याख्यानपर एव। एवं 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रस्थं भाष्यमपीह प्रमाणम्। तथा हि तत्र भाष्यम्– किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः ? किं चातः ? तन्तुवाये प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते। तद्यथा, - आस्तीर्णं तन्त्रम्, प्रोतं तन्त्रमिति। वितानमिति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्तते। तद्यथा, - स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते। स्वप्रधान इति गम्यते। तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्।(शास्त्री, सन् २०२३,पृ.२७७)

अस्माच्च भाष्यात्स्वप्रधानस्यैव कर्तृत्वमिति स्पष्टमेव लभ्यते। स्वप्रधानत्वञ्च स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमेव। तत्वञ्च प्रधानेन देवदत्तादिना समवाये तेषामेव, न स्थाल्यादेरिति नातिप्रसङ्गः। तथा च तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमेवेह स्वातन्त्र्यं गृह्यते। अत एव भाष्ये 'पाचयति चैत्रो मैत्रेण' इत्यादौ प्रयोजकसन्निधाने तदधीनत्वात्प्रयोज्यस्य तस्य कर्तृत्वं न सिद्ध्यतीति आशङ्क्य प्रागुक्तं स्वातन्यत्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे। दीक्षितोक्तरीत्या तु पाचयतीत्यादौ धातुद्वयमाश्रित्य प्रयोज्ये तदुक्तस्वातन्त्र्यस्य निराबाधं सत्वेन तदनापत्तिरूपाशङ्कायाः तत्समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम्।

निष्कर्षः

"स्वतन्त्र: कर्ता" इति शास्त्रबलात्स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वसमनियतमिति तु सर्वसिद्धं मतम्। परं किं नाम स्वातन्त्र्यमिति विचारावसरे बहूनि मतानि परिदृश्यन्ते। तत्र दीक्षितेन्द्रैः पारिभाषिकं स्वातन्त्र्यमिह गृहीतम्। तच्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वरूपम्, नागेशभट्टास्तु सूत्रे स्वतन्त्रपदसत्वात्प्रसिद्धार्थकत्वेनापि तस्य सर्वेष्टसिद्धेः पारिभाषिकस्वातन्त्र्यग्रहणे न मानम्। भाष्यकारा अपि मदुक्तार्थे एवानुकूला इति प्राधान्यलक्षणं स्वातन्त्र्यं स्वीकुर्वन्ति। तच्च तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वं वा। इदञ्चोभयमपि स्वातन्त्र्यं प्रयोजकसन्निधाने प्रयोज्यस्याप्यस्त्येव। यदि हि प्रयोज्य: परतन्त्र: स्यात्तदा करणादिरिव सर्वथा कुर्यादेव, अयन्तु कदाचिन्न करोत्यपि। तेन ज्ञायते प्राधान्यमिदं प्रयोजकसन्निधाने प्रयोज्यस्यापि अस्त्येवेति। इदन्त्वत्रावधेयम्–दीक्षितोक्तस्वातन्त्र्याङ्गीकारेऽपि न कश्चिल्लक्ष्यदोषः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या सूत्राक्षरमर्यादया कारकेसूत्रस्थभाष्यात्कर्तृसंज्ञासूत्रस्थभाष्याच्च नागेशाभिमतस्वातन्त्र्यमेव कर्तृसंज्ञोपयोगीति लभ्यत इति युक्ततममेतदिति।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

शास्त्री, महामहोपाध्यायपेरिसूर्यनारायण (सन्२०१६) श्रीकौण्डभट्टकृत-*वैयाकरणभूषणसारः* । श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः : तिरुपति-५१७५०२।

पेरि,महामहोपाध्यायसूर्यनारायणशास्त्री (सन्१९८७) श्रीनागेशभट्टकृत*वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा* । राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:(केन्द्रियविश्वविद्यालय:) : तिरुपति-५१७५०२ ।

कौमुदी(२०२३) श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता, ,वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ।

शास्त्री, श्रीभार्गव (सन्२०२३) महर्षिः पतञ्जलिः, *महाभाष्यम्*, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान॥

मिश्र, वंशीधरमिश्रविरचितवंशीव्याख्योपेता श्रीनागेशभट्टविरचिता *परमलघमञ्जुषा*(सन् २००६), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

श्रीभट्टोजीदीक्षितः(सन् २००९) *प्रौढमनोरमा* (अव्ययीभावान्ता), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

श्रीनागेशः(सन् १९४१),*लघुशब्देन्दुशेखरः* सुब्रह्मण्य शास्त्री, वेङ्कटेश्वरशास्त्री, आन्ध्रा : श्रीविद्यामुद्रणालयः ।

भर्तृहरि, (सन् २०२३) *वाक्यपदीयम्*, वाराणससी : सुरसरस्वतीभवनग्रन्थमाला ।

पाणिनिसूत्रम्, *अष्टाध्यायी* प्राविधिकमाध्यमेन {ashtadhyayi.com(app)} नीलेश बोडस ।